

MAARTEN VAN ROSSEM
OVER POPULISME
EN ONZE DEMOCRATIE

MAARTEN VAN ROSSEM
OVER POPULISME
EN ONZE DEMOCRATIE

NIEUW AMSTERDAM

Deze uitgave is een geactualiseerde editie van
Waarom is de burger boos?

© 2024 Maarten van Rossem

© 2024 Nieuw Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Correctie en lay-out Yulia Knol

Ontwerp omslag Paul C. Pollmann

Omslagfoto Ramon van Flymen/ANP

Auteursfoto Merlijn Doornik

NUR 686

ISBN 978 90 468 3295 0

www.nieuwamsterdam.nl



Inleiding

Op 22 november 2023 boekte Geert Wilders' pvv een daverende verkiezingsoverwinning. Die onverwachte overwinning was de meest recente aflevering van een ondertussen indrukwekkende serie electorale successen van populistische leiders. Het was al even onverwachts en verwarrend begonnen met Pim Fortuyn. Daarna volgden Geert Wilders, Rita Verdonk, Thierry Baudet, Caroline van der Plas en Pieter Omtzigt. Wilders was door veel mensen al afgeschreven, maar dat is dus niet terecht gebleken. Al deze betrekkelijke politieke buitenstaanders mobiliseerden op succesvolle wijze de boosheid, of het ongenoegen of de verontwaardiging, of een combinatie van al die gevoelens bij een deel van het electoraat.

Het succesvolle populisme was steeds een uitgesproken nationalistisch populisme of, wellicht beter nog, een nostalgisch-nationalistisch populisme. In het allereerste partijprogramma van de pvv komt een kenmerkend zinnetje voor in de tirade over het ontspoorde vaderland: 'Nederland is niet meer zoals het ooit was bedoeld!' Wilders legt nergens uit hoe het dan ooit was bedoeld, maar ik kan een aantal vermoedens formuleren.

De belangrijkste oorzaak van de ontsporing is evident de komst van een groot aantal immigranten, waarbij in het bijzonder de islamitische immigranten een concreet gevaar vormen. Analyse van de verkiezingsuitslag van 22 november maakte duidelijk dat ook nu bezorgdheid over de immigratie een belangrijke reden was om de PVV te stemmen. Voor de noodzakelijke precisie: 14,5 procent van de Nederlandse bevolking is niet in Nederland geboren, 11,5 procent heeft één ouder of twee ouders die in het buitenland zijn geboren, dus 74 procent heeft ouders die in Nederland zijn geboren. Moslims vormen ruim 5 procent van de bevolking. Het was Fortuyn die begon met de islamiseringspaniek en Wilders heeft daarop voortgebouwd door een verbazingwekkende paranoïde waanwereld op te bouwen waarin op afzienbare termijn zowel in Nederland als in geheel Europa de macht zal worden overgenomen door radicale moslims.

Maar er is meer dat het zo solide en gezellige Nederland van de oude Drees heeft verpest. Nederland is lid geworden van de Europese Unie en heeft daarmee een groot deel van zijn kostbare soevereiniteit in Brussel ingeleverd. Bovendien kost dat lidmaatschap miljarden, die niet ten goede komen aan de Nederlandse burger. Dat moet ongedaan worden gemaakt! Nederland en de Nederlanders moeten weer op één staan! Dan is er ook nog de modieuze Nederlandse elite met zijn multiculturele pretenties die steeds bezig is de simpele pretjes van de hardwerkende burgers af te pakken. Het Sinterklaasfeest is bedorven omdat de Zwarte Pieten niet meer zwart zijn en straks zal vast ook dat prachtige vuurwerk sneuvelen. De elite minacht de gewone burgers. De populisten gebruiken graag suggestieve verzameltermen: 'het volk heeft

gesproken’, ‘de volkswoede’ en ‘de zwijgende meerderheid’, daarmee de indruk wekkend dat zij de ware stem van het volk zijn. Zoiets als de ware stem van het volk bestaat echter niet.

Historische achtergrond

Voor een beter begrip van de opkomst van het populisme en de oorzaken van de immigrantenstromen is een wat ruimere historische context noodzakelijk. We zouden de naoorlogse geschiedenis van West-Europa ruwweg kunnen verdelen in twee perioden: de eerste lopende van 1945 tot halverwege de jaren zeventig en de tweede van de late jaren zeventig tot het begin van de kredietcrisis in 2008. Zowel de eerste als de tweede periode werd gekenmerkt door een zeer karakteristieke beleidsconsensus.

De beleidsconsensus van de eerste periode was het product van de historische ervaringen van het continent tussen 1929 en 1945, van de Grote Depressie en de Tweede Wereldoorlog. De kern van die beleidsconsensus werd in december 1942 geformuleerd door de econoom William Beveridge in een rapport voor het Engelse kabinet. De overheid zou na de oorlog een essentiële rol moeten spelen in de samenleving door de fundamenteën te leggen voor de verzorgingsstaat. Aan die kerntaak werd later toegevoegd dat de actieve overheid zorg zou moeten dragen voor volledige werkgelegenheid en stabiele economische groei. Alleen zo zouden die verzorgingsstaat en de eveneens noodzakelijke oudedagsvoorziening betaalbaar zijn.

In de late jaren veertig en de jaren vijftig was men, op basis van de inzichten van de Engelse econoom John Maynard

Keynes, optimistisch over de mogelijkheden van macro-economische sturing. De overheid kon de economie op stoom houden door fiscale manipulatie. Dreigde een recessie, dan werden de belastingen verlaagd en de overheidsbestedingen eventueel verhoogd, en bij economische oververhitting moest precies het tegengestelde beleid worden gevoerd. Het stimuleren van de economie bleek vervolgens heel wat makkelijker dan het afremmen ervan. Het is bovendien de vraag wat het keynesiaanse instrumentarium precies heeft bijgedragen aan de uiterst gunstige structurele voorwaarden voor een forse economische groei in de drie decennia na de Tweede Wereldoorlog. De wederopbouw ging in West-Europa naadloos over in de fase van de massaconsumptie.

De vorming van de Europese Economische Gemeenschap was een direct gevolg van de Tweede Wereldoorlog. Kern van die Gemeenschap was immers de verzoening van de erfvijanden Duitsland en Frankrijk. Door de dynamische Duitse industrie in te kaderen in Europese instituties hoopten de Fransen eindelijk in vrede te kunnen leven met de Duitsers.

De naoorlogse beleidsconsensus was een groot succes. In een kleine kwarteeuw werd het geruïneerde en armoedige Europa ongekend welvarend. Wie nu foto's ziet van de grote Europese steden in de eerste jaren na de oorlog, meent met de derde wereld te maken te hebben. De meeste West-Europeanen raakten voorzien van een radio, een televisietoestel, eerst een brommer en vervolgens een steeds grotere auto, een koelkast, een wasmachine en een douchecel. Hun kinderen konden veel langer naar school en een vakantie naar het buitenland werd gemeengoed. In de jaren zestig werden de sociaal-culturele effecten van deze stormachtige econo-

mische groei zichtbaar. Jonge mensen voor wie de welvaart al snel vanzelfsprekend was geworden, kwamen met een innovatief cultureel eisenpakket: oude 'structuren' moesten opgeruimd worden, hiërarchische patronen waren uit de tijd en de democratie moest gedemocratiseerd worden, omdat de kiezers dan wel mochten stemmen maar verder, volgens de contestantanten, niets te vertellen hadden.

De sterke economische groei leidde in diverse Europese landen al in de late jaren vijftig tot grote tekorten op de arbeidsmarkt. Deels waren die tekorten ook het gevolg van de minimale bevolkingsgroei in de jaren dertig en de eerste helft van de jaren veertig. De oplossing was: arbeidskrachten aantrekken uit landen met een omvangrijke arbeidsreserve, zoals aanvankelijk Spanje, Italië en Joegoslavië. Toen deze eerste groep van 'gastarbeiders' huiswaarts keerde omdat ook in hun eigen land de economie sterk begon te groeien, besloot men gastarbeiders te werven in landen als Marokko en Turkije. Op het moment dat de actieve werking in 1973 werd beëindigd, waren er in Nederland 22.000 Marokkanen. In eerste instantie was men ervan uitgegaan dat deze gastarbeiders weer terug zouden gaan. Daar bleken zij vanwege zeer voor de hand liggende redenen echter helemaal geen zin in te hebben. Door een relatief hoog geboortecijfer en de van alle migratiebewegingen bekende ketenmigratie ('gezinshereniging') nam het aantal Marokkaanse allochtonen fors toe. In 1980 waren dat er 72.000, in 1990 168.000 en in 2022 419.272. De laatste jaren is van een sterke toename geen sprake meer.

In de late jaren zestig, maar toch vooral in de jaren zeventig leidde de grote inkomensgroei in West-Europa tot struc-

turele economische problemen die men helemaal niet had verwacht. In de jaren zestig, ongetwijfeld het meest optimistische decennium van de eeuw, meende eigenlijk iedereen dat de economische groei eeuwig zou aanhouden. Daardoor zouden we ook binnen afzienbare termijn nauwelijks nog hoeven te werken. De enorme loonstijgingen hadden echter tot gevolg dat tal van Europese industrietakken zich uit de markt prijsden. Daar waar arbeidskosten een groot deel van de productiekosten vormden, zoals in de scheepsbouw en de textielindustrie, raakten grote bedrijven in hoog tempo in de versukkeling. Veel van deze bedrijvigheid begon te migreren naar landen met veel lagere loonkosten. Dat veroorzaakte een groeiende werkloosheid.

Zo werd een gat geslagen in de fundamenteën van de naoorlogse consensus doordat volledige werkgelegenheid steeds verder uit het zicht verdween. Terwijl de inflatie in de jaren zeventig bleef toenemen, stagneerde de economische groei, met als resultaat 'stagflatie', een verschijnsel dat volgens de keynesiaanse economen eigenlijk onmogelijk was. De oliecrises van 1973 en 1979 leverden hun eigen bijdragen aan de economische ellende. De verzorgingsstaat, die in veel West-Europese landen in de late jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig een indrukwekkend voorzieningenniveau had bereikt, raakte zodoende in de problemen, omdat hij slechts betaalbaar was bij regelmatige groei en volledige werkgelegenheid. In dat geval zou immers ook het beroep op de indrukwekkende voorzieningen beperkt zijn. In de loop van de jaren zeventig nam het beroep op de voorzieningen sterk toe, terwijl de financieringsmogelijkheden krompen.

Deze structurele economische malaise leidde tot een herwaardering van de niet langer succesvolle beleidsconsensus. Had de overheid zich niet ontwikkeld tot een bemoeizuchtig monster dat de economische bedrijvigheid niet stimuleerde, maar juist verstikte? De overheid kon de economische problemen niet oplossen, omdat juist zij de hoofdoorzaak van die problemen was. De overheid zou terug moeten treden. Dat zou de markt de kans geven de economische dynamiek weer te herstellen. De verzorgingsstaat vertoonde een tropische wildgroei, die zonder mededogen gesnoeid moest worden. Keynes deugde ook niet meer – was het immers niet zijn receptuur die tot aanhoudende inflatie had geleid? Nu kregen de monetaristen het voor het zeggen.

Gegeven een systeem van progressieve inkomstenbelasting leidt inflatie onvermijdelijk tot een autonome stijging van de belastingdruk. Die veroorzaakte in verschillende rijke westerse landen in de jaren zeventig een ‘belasting-revolte’. Dat begon in Denemarken, maar had ook in de Verenigde Staten en elders verstrekkende politieke gevolgen. In 1978 werd in Californië Proposition 13 aangenomen, een voorstel tot ingrijpende verlaging van de onroerendezaakbelasting. Een jaar later kwam in Engeland Margaret Thatcher aan de macht en het jaar daarop won Ronald Reagan de Amerikaanse verkiezingen. Thatcher en Reagan werden de invloedrijke woordvoerders van een nieuwe beleidsconsensus, die de oude naoorlogse consensus verving en bijna dertig jaar lang als de weg en de waarheid zou worden beschouwd. Deze nieuwe consensus werd gekarakteriseerd als neoliberal of neoconservatief. Kern van de nieuwe consensus was het onbeperkte, ja, wellicht als fanatiek te ken-

merken geloof in de heilzame werking van de markt. De overheid zou zo veel mogelijk taken moeten afstoten en de markt vooral zijn gang moeten laten gaan. Zo kwam het tot omvangrijke privatisering van overheidsbedrijven en deregulering van het financieel-economische verkeer. De verzorgingsstaat zou gesaneerd moeten worden. Dat laatste neoliberale project is maar ten dele een succes geworden omdat de kiezers overal zeer duidelijk maakten de verzorgingsstaat bijzonder op prijs te stellen.

Vanaf de tweede oliecrisis in 1979 was er in vrijwel alle westerse landen sprake van ernstige economische problemen. De werkloosheid liep flink op als gevolg van een herstructurering van de economie, die met lichte overdrijving kan worden beschreven als een de-industrialisatieproces. Tegelijkertijd kwamen in Oost-Azië in rap tempo nieuwe industriestaten op, die op de wereldmarkt zeer competitief opereerden. De industrialisatie was aan een nieuwe, mondiale fase begonnen. In de vroege jaren tachtig deed zich in diverse westerse economieën voor het eerst sedert de oorlog een periode van economische krimp voor. Overheden kregen ernstige begrotingsproblemen doordat de uitgaven stegen en de inkomsten daalden. Al deze factoren bijeen creëerden grote maatschappelijke onzekerheid. Sommige onheilsprofeten beweerden dat het nooit meer goed zou komen; de Gouden Jaren waren voorbij.

Ontwikkelingen in Nederland

Dezelfde problemen deden zich ook in Nederland voor, zij het met de gebruikelijke vertraging van enkele jaren. Vanaf

begin september 1981 probeerde het ongelukkige kabinet-Van Agt/Den Uyl het economische tij te keren met behulp van een traditionele werkgelegenheidspolitiek. Den Uyl zou een soort superminister van Sociale Zaken moeten zijn. De onenigheid in het kabinet was zo groot dat het zijn ontslag alweer aanbood voordat het zich aan de volksvertegenwoordiging had gepresenteerd. Er werd nog wel gelijmd, maar de voortekenen bedrogen niet: het kabinet viel in mei 1982. Van Agt had er genoeg van en Ruud Lubbers zorgde vervolgens na verkiezingen voor een ingrijpende koerswijziging naar neoliberale snit, al was zijn beleid veel minder ideologisch getint dan dat van Thatcher en Reagan.

De nadruk lag nu op sanering van de overheidsfinanciën en de uitwassen van de verzorgingsstaat. De economie moest weer op gang gebracht worden; dat was de enige effectieve manier om de hoge werkloosheid te bestrijden. Drie weken na zijn aantreden kreeg Lubbers' eerste kabinet de wind in de rug door het Akkoord van Wassenaar van 24 november 1982, waarin werkgevers en werknemers afspraken maakten over langjarige loonmatiging. Zo ontstond geleidelijk het 'poldermodel', dat door middel van aanhoudend overleg tussen regering, werkgevers en werknemers consensus schiep over de sanering van de economie. In het derde kabinet-Lubbers werd de PvdA bij het saneringsproces betrokken. Na de kapitale verkiezingsnederlaag van het CDA in 1994 werd het neoliberale sanerings- en privatiseringsbeleid voortgezet in twee kabinetten-Kok, waarin de PvdA samenwerkte met D66 en de VVD. Liberalere kabinetten dan deze twee 'parse' coalities heeft Nederland na de oorlog niet gehad.

Dat de vvd zonder al te grote problemen kon samenwerken met de PvdA, geeft al aan hoe groot de beleidsconvergentie was in de neoliberale jaren. De drie grote regeringspartijen klonterden samen in het politieke centrum en van een serieuze politieke oppositie was eigenlijk geen sprake. De vijf kabinetten tussen 1982 en 2002 werkten depolitisierend en technocratisch, te vergelijken wellicht met de kabinetten van de jaren van de wederopbouw. Tijdens Lubbers' langjarige dominantie werd gesproken van no-nonsensepolitiek en Kok voelde zich pas prettig toen hij de laatste ideologische veren van de sociaaldemocratie had afgeschud. Deze technocratische beleidsconvergentie betekende wel dat er ter linker- en ter rechterzijde van het drukbezette politieke centrum ruimte ontstond voor nieuwe oppositiebewegingen. Daar dankte de Socialistische Partij haar opkomst aan. Vooral na het vertrek van de oppositioneel ingestelde Frits Bolkestein naar Brussel in 1999 liet de vvd haar rechtervleugel onbemand en onverdedigd. Dat zou opmerkelijke gevolgen hebben, zoals we later zullen zien.

Het saneringsbeleid had zeer gunstige gevolgen. De economische groei was in Nederland in de twintig technocratische jaren bijna even groot als in de Verenigde Staten, die in die decennia aan de wereld ten voorbeeld werden gesteld. Van een achterblijver in de toenmalige Europese Unie werd Nederland een koploper. In de jaren negentig deed alleen het kleine Ierland het beter dan Nederland. De overheidsbegroting raakte in de plus en de staatsschuld bedroeg nog maar de helft van het bruto binnenlands product. Het enige grote beleidsprobleem was de wao, die door de sociale partners welbewust was misbruikt als opvang voor weggesaneerde arbeidskrachten.

In het buitenland was men zeer onder de indruk van de resultaten van het poldermodel. De Nederlanders hadden hun economie gesaneerd en geflexibiliseerd, zonder de verzorgingsstaat onherstelbaar te beschadigen. Kok werd door prominente buitenlandse leiders in het zonnetje gezet als de beste uitvoerder van de Third Way (Derde Weg), een veronderstelde gulden middenweg tussen de oude en de nieuwe beleidsconsensus. Het is overigens maar de vraag of de consensus van het poldermodel de hoofdoorzaak was van het Nederlandse 'economische wonder'. Ook andere factoren, zoals de onderwaardering van de gulden in het euroarrangement, de snel groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen en de snelle stijging van de huizenprijzen, hebben een rol van gewicht gespeeld.

Vanaf de late jaren zestig werd het verzuilde Nederland in hoog tempo afgebroken. De eens zo imposante rooms-katholieke zuil desintegreerde in één decennium. Verschillende verzuilde instituties bleven wel bestaan, maar hadden hun religieus-ideologische reden van bestaan verloren. Traditionele bindingen gingen in rook op, de kerkgang bleef gestaag afnemen. Daardoor verloren ook de traditionele zuilgebonden politieke partijen hun historische ankers. Van organisaties met een sterke emotioneel-ideologische binding met hun leden-kiezers werden het campagnemachines die eenmaal per vier jaar zo veel mogelijk kiezers probeerden te trekken. Die kiezers zelf waren steeds minder partijtrouw. Zij werden in de loop van ruim drie decennia zwevende kiezers, die hun stemgedrag in hoge mate lieten bepalen door wat zij op de televisie van het politieke bedrijf te zien kregen. De partijdemocratie werd een toeschouwersdemocratie.

Het is wat paradoxaal dat tal van kiezers die hun zuil en geloof vaarwel hadden gezegd, zich al betrekkelijk snel geestelijk en emotioneel ontheemd begonnen te voelen en op zoek gingen naar nieuw houvast en naar leiders die zelfverzekerd wisten waar het heen moest met het vaderland.

Het populisme in Europa

Gedurende de gehele naoorlogse periode is er in West-Europa sprake geweest van populistische erupties. Dat komt doordat het populisme onverbrekkelijk verbonden is met de democratie. Het is weleens gedefinieerd als ‘the normal pathological condition of modern democracy’. Het populisme is het onkruid dat groeit in de kloof tussen de belofte en de werkelijkheid van de democratie. De democratie functioneert op basis van de macht, of zo men wil de soevereiniteit, van het volk, voor het volk, maar welbeschouwd niet door het volk. De vertegenwoordigende democratie met haar complexe instituties, zoals de rechtsstaat, het bicamerale parlement, en de politieke partijen, geeft de burgers-kiezers maar al te vaak het gevoel dat zij niets te vertellen hebben, dat zij buitenstaanders zijn in een systeem dat zij zelf vierjaarlijks legitimeren. Dus zijn zij bij herhaling, maar meestal bij lange na niet allemaal, gevoelig voor de sirenenzang van de populisten, die beloven dat de burgers nu echt aan de macht komen, omdat alles anders wordt als zij het voor het zeggen krijgen.

De eerste opmerkelijke populist in het naoorlogse Europa was de Fransman Pierre Poujade, die opkwam voor de ‘kleine man’, met name de kleine middenstander, tegen de macht

van een betuttelende en moderniserende elite. Het poujadisme was deels ook een belastingopstand en vertoonde alle klassieke trekken van het populisme: de verbale provocatie, het aansprekende politieke theater en een fervent anti-intellectualisme. Poujade was een aantal jaren zeer succesvol, maar kon natuurlijk het moderniseringsproces waartegen hij zich verzette niet stoppen. Het jongste parlementslid van de poujadisten was een zekere Jean-Marie Le Pen, een bekwaam spreker die in later jaren nog van zich zou laten horen.

Het populisme van de jaren zestig, dat zich vrijwel overal in West-Europa manifesteerde, was een linkse variant. De kernboodschap was echter dezelfde. De elites deden wat ze meenden te moeten doen en de kiezers waren mond dood. De democratie moest gedemocratiseerd worden. Er moesten instituties komen die de kiezers directe macht zouden geven: referenda en gekozen minister-presidenten. Dit linkse populisme was er in verschillende varianten, zowel links-liberaal als links-socialistisch. De linkse socialisten spraken niet van de kiezers, maar van de arbeidersklasse, die volgens hen stond voor het ganse volk. De parlementaire democratie was maar schone schijn, net zoals de enorme nieuwe welvaart die de keynesiaanse beleidsconsensus genereerde schijn was. De arbeiders werden afgekocht met televisietoestellen en auto's, maar ze bleven vervreemd van de productiemiddelen. Alleen de alles verterende vlam van de revolutie kon zorgen voor een echte democratie.

Gezien deze opvattingen zal het niet verbazen dat tal van sympathisanten van een radicaal-revolutionair populisme in de jaren zestig en vroege jaren zeventig een paar decennia later warme gevoelens koesterden voor het rechtse popu-

lisme. Dat de parlementaire democratie niet deugt en dat het op een of andere manier mogelijk is om het volk of de arbeiders echt aan de macht te brengen, zodat de volkswil eindelijk kan geschieden, is een zeer sterke en emotionerende illusie.

De eerste manifestatie van een nieuwe, radicaal liberale variant van het populisme was het werk van de Deen Mogens Glistrup. Die verklaarde in 1972 op de televisie dat hij met behulp van handige constructies helemaal geen belasting betaalde en riep zo op tot een belastingrevolte. Hij mikte op het ongenoegen van een welvarende middenklasse die steeds sterker het gevoel had onredelijk veel belasting te moeten betalen voor een verzorgingsstaat waar anderen van profiteerden. Wat Glistrup betreft kon de inkomstenbelasting op termijn worden afgeschaft. Tal van overheidsuitgaven achtte hij volstrekt overbodig. Zo stelde hij voor het hele defensieapparaat te vervangen door een permanent lopend geluidsbandje met, in het Russisch, de boodschap: ‘Wij geven ons over.’ Ook Glistrup had kortom een natuurlijk talent voor die twee onmisbare ingrediënten van het populisme, provocatie en theater. In 1973 kwam Glistrup met zijn Vooruitgangspartij met 28 zetels in het parlement en werd zo de tweede partij.

Glistrup belandde uiteindelijk in de gevangenis vanwege zijn weigering belasting te betalen en de Vooruitgangspartij raakte in de jaren tachtig ten prooi aan langdurige interne ruzies. Die resulteerden in 1995 in de oprichting van de Deense Volkspartij door Pia Kjaersgaard. De Vooruitgangspartij schrompelde weg en de Volkspartij deed het steeds beter: zij scoorde bij de verkiezingen van 2007 13,8 procent

van de stemmen. Glistrups oorspronkelijke programma was een simpele, radicale variant van het neoliberalisme dat na 1979 tot grote bloei zou komen. Hij richtte zich tegen de naoorlogse beleidsconsensus met zijn omvangrijke verzorgingsstaat. Kjaersgaards programma zag er heel anders uit en is daardoor een prachtige illustratie van de ingrijpende programmatische transformatie die het moderne populisme in de afgelopen decennia heeft ondergaan. Kjaersgaard heeft zich bovenal ingezet voor een drastische beperking van de immigratie, in het bijzonder die van moslims via ketenmigratie. Aanhangers van haar partij zagen de moslims als een vijfde colonne en de hoofddoek als een symbool van een totalitaire samenleving en ze vergeleken de Koran met *Mein Kampf*. Wilders had dan ook regelmatig contact met haar. Zij was – het zal u niet verbazen – nationalistisch en daarom gekant tegen verdere overdracht van soevereiniteit aan de EU. Denemarken moest ook buiten het eurogebied blijven. De Volkspartij was tegen toetreding van Turkije tot de EU en stond pal achter Israël. Heel anders dan Glistrup was Kjaersgaard voor hogere defensie-uitgaven en voor de verzorgingsstaat. Na verlies in 2011 kwam de Deense Volkspartij in 2015 sterk terug met een nieuwe leider.

Aanvankelijk was het neoliberalisme voor de populistten een aantrekkelijk mobilisatiepunt en werd gemikt op de ontevredenheid van een deel van de middenklasse. Naarmate de traditionele partijen in de jaren tachtig het neoliberalisme omarmden, keerde de middenklasse weer terug naar die traditionele partijen. De populistten hadden een nieuw mobilisatie-issues nodig en vonden dat zonder veel moeite in het immigratieprobleem, dat de gevestigde partijen zor-

gen baarde zonder dat ze er aanvankelijk veel aan deden. De populisten mobiliseerden daarmee echter andere kiezers dan via de belastingrevolte van weleer. Hun nieuwe kiezers maakten zich ook zorgen over de neoliberale sanering van de verzorgingsstaat. Met de mix van eurosceptis, moslimfobie en steun voor de verzorgingsstaat is het programma van de Volkspartij een gewiekste respons op de zorgen van een aanzienlijk deel van het electoraat. We zien dus dat de populisten zich, afhankelijk van de omstandigheden, steeds richten tegen de beleidsconsensus van de elite, voor zover die beleidsconsensus weerstand of angst oproept bij een deel van het electoraat.

De programmatische transformatie van de Deense populistten heeft zich in meer of mindere mate ook voorgedaan in andere populistische partijen in West-Europa. Niet al die partijen hebben overigens dezelfde politieke achtergrond. De Italiaanse Lega Nord, opgericht in 1991, was evenals het Vlaams Blok, van origine een beweging voor lokale autonomie. Het Franse Front National, in 1972 opgericht door Jean-Marie Le Pen, vertoont die transformatie wel. Zo ook de Freiheitliche Partei Österreichs, die van oorsprong liberaal-nationalistisch was, maar door Jörg Haider in xenofobisch-reactionair vaarwater werd geloodst. Ook Geert Wilders heeft zijn nogal scherp gestelde neoliberale ideeën vervangen door positieve opvattingen over de verzorgingsstaat.

Het Nederlandse populisme

Het Nederlandse populisme vertoont in de jaren zestig twee heel verschillende verschijningsvormen. Aan de ene kant is